УДК 94(47).07

И.К. Заһидуллин

АЛЕКСАНДР I ҺӘМ КАЗАН ГУБЕРНАСЫ

В данной статье на основе анализа административного сопровождения становления университета и постройки памятника в память погибшим при взятии Казани в 1552 г., а также принятых оперативных постановлений по фактам правонарушений губернской администрации отслеживается социальное поведение императора Александра I и его личностный подход к решению проблем провинциального города. Выделяются такие черты характера российского монарха как последовательность в действиях и государственный подход в поступках.

Ключевые слова: Александр I, Казанский университет, строительство памятника «В память победы над татарами 1552 г.», сенаторские ревизии, Казанская губерния.

The article deals with the social behavior of emperor Alexander I and his personal approach to solving the problems of the provincial city. The paper analyses the administrative support of the formation of the university and the construction of a monument in memory of those who died during the capture of Kazan in 1552 year, as well as the adopted operational decisions on the facts of violations of the provincial administration. The author highlights such character traits of the Russian monarch as consistency and a state approach in actions.

Keywords: Alexander I, Kazan university, senatorial audits, construction of the monument “In memory of the victory over the tatars in 1552 year”, Kazan province.

Россия тәхете варисларын дәүләт белән идарә итүгә әзерләгәндә, аларны төрле төбәкләр тормышы белән таныштырганнар. Мондый сәяхәтләр махсус яки яшьләрне император свитасы составына кертеп оештырылган.

Булачак император Александр I һәм энесе Константин өчен Урта Идел төбәгенә шундый сәяхәтне 1796 елның маенда әтиләре Павел I оештыра. Бу вакытта 21 яшьлек полковник Александр Павлович Санкт-Петербургның хәрби губернаторы, шәһәрдә урнашкан дивизия һәм азык-төлек белән тәэмин итү комиссиясе җитәкчесе буларак, мөһим дәүләт вазифаларын били.

Павел I Казанга, Оренбург хәрби экспедициясе гаскәрләренең хәрби әзерлеген тикшерү өчен, күпсанлы якыннары белән килә һәм биредә төгәл бер атна – майның 24 еннән 30 ына кадәр була. Патша галиҗәнаплары, Казан, Оренбург, Пермь губерналарыннан махсус тупланган гаскәрләр белән танышудан тыш, шәһәр халкы белән аралашырга да вакыт таба. Шәһәр имамнары да, ахун Ибраһим Хуҗаш җитәкчелегендә, башларына чалмаларын урап, хакимият вәкилләре, сәүдәгәрләр, христиан руханилары белән бергә олы кунакны каршы ала [Фәхреддин, б. 109].

Әйтик, Казанга килгән көнне Павел I кирмәндә урнашкан Благовещение соборында була, икенче көнне шәһәр халкының төрле социаль катламнары делегацияләрен кабул итә, ә кичен үзе хөрмәтенә Дворян собраниесе бинасында оештырылган балда катнаша. Дворян кызлары бу кичне бөек кенәзләр Александр һәм Константин Павловичларның кулларын тоту һәм алар белән бию бәхетенә ирешәләр.

27 майдан башлап, Павел I өч көнне гаскәрләр янында уздыра: шәһәр читендә, Арча кырында башта аларга инспекция ясый, аннары хәрби өйрәнүләрдә катнаша. Ә өйләдән соң яки кичке якта шәһәр халкы вәкилләре белән очраша. Әйтик, Казандагы өченче көнендә император Казан наместнигы генерал-майор Семен Батаев йортына балга бара. Бирегә Оренбург мөфтие Мөхәммәдҗан Хөсәенов, мөселман руханилары һәм татар сәүдәгәрләре, кайберләре гаиләләре, хатыннары һәм кызлары белән дә чакырулы булып, аларның һәрберсе патша галиҗәнапларына тәкъдим ителә.

Башка көннәрдә кичләрен патша яшәгән йорт янында (хәзерге М. Горький урамы) губерна түрәләре, шәһәр халкын оештырып, төрле уеннар һәм күңел ачу чаралары уздыра, ә Павел I үзе төрле катлам вәкилләренең депутацияләрен кабул итә, гозерләрен тыңлый [Загоскин, с. 235–242]. Р. Фәхретдин мәгълүматлары буенча, Павел I Иске татар бистәсендә мәчеттә ахун Ибраһим Хуҗаш җитәкчелегендә мөселманнарның җәмәгать намазы укуларын күзәткән, күрәсең, намаздан соң аның белән аралашкан. 1798 елда император Ибраһим Хуҗашка бүләккә 500 сумлык алтын сәгать җибәргән. Ахун хәзрәтләре, җавап итеп, Павел I гә рәхмәт хаты юллаган [Фәхреддин, б. 109].

30 май көнне, юлга кузгалыр алдыннан, император Богородицкий монастыре соборына нигез ташы салу тантанасында катнаша.

Күрәбез, патша галиҗәнапларының 25 мең чамасы кеше [Свердлова, с. 13] яшәгән губерна шәһәренә килүе халык өчен гаҗәеп олы вакыйга була, түрәләр император исеме белән уяна һәм йокларга ята, шәһәр халкы төрле уеннарда һәм күңел ачуларда катнашып, шул рәвешле хөрмәтен күрсәтә. Әлбәттә, бу чаралардан Павелның уллары Александр һәм Константин да читтә калмаган, аларның шәһәрнең истәлекле урыннарын карарга һәм төбәк тарихы белән дә кызыксынырга вакыты булган дип уйларга нигез бар.

«*Александр I һәйкәле*»

Ханлык егылу вакыйгасына 260 ел туларга бер ел кала, Зилант монастыре архимандриты Амвросий патша Иван Васильевичның 1552 елда татарларны җиңүе истәлегенә һәйкәл-ташбилге төзү тәкъдиме белән чыга, аны Казанны алганда һәлак булган рус сугышчыларының туганнар каберлеге янына куярга тәкъдим итә.

Туганнар каберлеге урнашкан җирләр 1560 елда патша Иван IV тарафыннан Зилант монастырена бүләк ителгән була. Шуңа күрә монахлар каберлекне гасырлар дәвамында карап-күзәтеп тора. Ләкин

XVIII йөз ахырында генераль җир бүлү барышында, Казанның киңәю перспективасын күздә тотып, бу җирләр шәһәр карамагына бирелә. Шуңа күрә Эчке эшләр министрына Казан губернаторының архимандрит Амвросий тәкъдиме турындагы хаты һәйкәл урынына шәһәр думасыннан 1811 елны рөхсәт алынгач һәм казанлылардан 1,5 мең сум иганә акча җыелгач кына языла.

Александр I хат белән таныша, тәкъдимне хуплый, ләкин аңа таш багана формасында эшләнгән һәйкәл рәсеме ошамый. Күрәсең, 1798 елның маенда туганнар каберлеген зиярат иткәндә, Александр I аның хакимият һәм халык игътибарыннан читтә торганын искәргән булган. Россия өчен Казан ханлыгын буйсындыруның әһәмиятен истә тоткан хәлдә, император шушы тарихи вакыйгага лаек булырлык һәйкәл проекты эшләргә боера. Архитектор Н.Ф. Алефров (1789–1840) сызымы патша тарафыннан 1812 елның 12 февралендә раслана.

5 мең сумга төшәчәк дип уйланылган ташбилге-һәйкәл урынына мәһабәт корылма сурәтләнгән сызым белән танышкач, архимандрит Амвросий югалып кала. Аптырагач, үзенең шәһәр халкы матди ярдәме белән генә һәйкәл төзергә җыенуын, шуның өчен падишаһның фатихасын соравын әйтеп, Александр I гә хат юллый.

Патшаның җавап хаты архимандритны илкүләм җәмәгать эшлеклесе дәрәҗәсенә күтәрә. Аңа һәйкәлне төзү өчен империя күләмендә иганә кампаниясе игълан итеп, төзелешне җитәкләргә тәкъдим ителә, эшне башлар өчен, 5 мең сум акча да җибәрелә.

Амвросий, Казанны алганда һәлак булганнар истәлегенә һәйкәл төзергә матди ярдәм сорап, православие консисторияләренә хатлар яза, иганә җыю максатында Санкт-Петербургка һәм Мәскәүгә бара. Архимандрит Санкт-Петербургка килгәч, чиновникларга һәм халыкка үрнәк күрсәтеп, патша гаиләсе әгъзалары да иганәчелек кампаниясен җәелдерергә ярдәм итәләр. Павел I нең тол хатыны Мария Федоровна – 1 мең сум, Александр I нең хатыны Елизавета Алексеевна – 2 мең сум, энекәшләре, бөек кенәзләр, Константин һәм Николай Павловичлар – 350 шәр сум, бөек кенәгинә Екатерина Павловна 400 сум тапшыралар. Сәяхәт уңышлы тәмамлана – барлыгы 30 мең сум акча җыела.

Эшне башкарып чыгу өчен кимендә 80 мең сум кирәк дип фаразланса да, 1812–1816 еллар аралыгында 46341 сум туплангач, төзелеш барышында ярдәм көчәер дигән өмет белән, тантаналы рәвештә, зур чыгымнар тотып (975 сум!), булачак һәйкәлнең нигез ташы салына. Ләкин өметләр акланмый. 1817 елны, акча бетү сәбәпле, төзелеш эшләре туктап кала. Авыр хәлгә тарган Амвросий, ярдәм сорап, Александр Павловичка хат юллый, казнадан ел саен һәйкәлне төзергә 5 әр мең сум акча биреп баруны үтенә.

Синод, тикшерү үткәреп, архимандритның акчаны максатчан тотмавын ачыклый һәм Амвросийга ел саен 1 августка керем-чыгымнар һәм башкарылган эшләр бурында хисап бирергә боера. Казан рухани консисториясе, үз чиратында, төзелеш барышын контрольгә

ала. 1818 елны архимандрит соралган хисапны бирмәгәч, төзелеш эшләрен күзәтү губерна архитекторы М. Емельянов кулыннан алынып, архитектор А.К. Шмидтка тапшырыла. 1819 елга тотылган акча 74169 сум 50 тиенгә җитә. Калган эшләрне хисаплап, һәйкәлне тәмамлау өчен, тагын кимендә 26 мең сум акча кирәклеге ачыклана.

Александр I нең 1817 елгы хатындагы «һәйкәл төзүне тәмамларга кирәк» дигән сүзләренә таянып, Амвросий, ярдәм сорап, губернаторларга хатлар юллый. Шулай итеп, төбәк хакимияте дә иганәчелек эшенә тартыла, алар губерналарда иганә җыю чаралары оештыра. Кыска гына вакыт эчендә, 1819 елның июнь аена түбәндәге төбәкләрдән иганә акчалары килә: Киев губернасыннан – 139,6 сум, Тавриядән – 593,2 сум, Черниговтан – 164,93 сум, Херсоннан – 730,05 сум, Пермь губернасыннан – 78 сум, Полтавадан – 37,2 сум, Тамбовтан – 855 сум, Томск губернасыннан – 1295 сум, Екатеринославтан – 392,44 сум, Тверь губернасыннан – 85 сум, шулай ук Мәскәү хәрби губернаторыннан 145,45 сум күчерелә.

Архив чыганакларында 1820 елны архимандрит Амвросийның монастырьның ике вәкилен иганәчелек максатында Сембер, Саратов һәм Пенза шәһәрләренә җибәрүе әйтелә. Башка елларда да мондый гамәл кулланылган дип уйларга нигез бар.

Гомумән алганда, һәйкәлнең бәясе 100135 сумга төшә. Төзелешкә акчаның 25 мең сумын казна, 10 мең сумын император гаиләсе әгъзалары бирә, калганы казанлылардан һәм Россиянең төрле төбәкләреннән җыела.

1823 елны төзелеш эшләре тәмамлангач, Александр I һәйкәлне тантаналы шартларда ачу көне итеп 30 августны – үзен саклаучы изге исеме көнен билгели (тезоименитство), шул рәвешле бу вакыйганың Россия дәүләте һәм шәхсән үзе өчен әһәмиятле булуын ассызыклый.

1823 елның 30 августы көнне Зилант монастыре чиркәвендә узган иртәнге литургиядән соң, руханилар, җыелган түрәләр һәм шәһәр халкы тәре йөреше белән һәйкәл янына килә. Биредә аларны парадка тезелгән гаскәрләр каршы ала. Һәйкәл ачылу хөрмәтенә тантаналы чаралар 101 тапкыр туплардан атып тәмамлана.

Юнан һәм мисыр стильләре катнашкан, өске өлеше кыелган пирамида итеп эшләнгән бу корылманың дүрт ягында икешәр колоннага утыртылган порталлар булып, эчендә чиркәү урнаштырыла. Һәйкәл порталлары фризларына дүрт яктан да «1552 елны татарларны җиңү истәлегенә» дип язылган була. Чиркәү стеналарына чапкан саен башлары үсеп чыга торган куркыныч еланнар сурәтләнгән ике калкан рәсеме ясала. Бу еланнар символик рәвештә татарларны гәүдәләндерә. Ә сметада каралган, һәйкәлнең фасадларына куелырга тиешле хәрби трофейлар һәм сыннар, акча җитмәү сәбәпле, эшләнмичә кала... [Загидуллин, с. 27–35].

Шулай итеп, император Александр I, Зилант монастыре архимандриты Амвросийның Казанны алганда һәлак булган рус

сугышчыларының туганнар каберлегенә ташбилге куюю фикерен күтәреп алып, бу вакыйганың Россия тарихында тоткан урынына лаек булырлык мемориал проекты эшләтеп, империя күләмендә иганә кампаниесе игълан иттереп һәм беренче булып акча кертеп, аны олы патриотик чарага әверелдерергә омтыла. Акча бетү сәбәпле төзелеш эшләре тукталган һәм өзлеккән иң авыр вакытта, дәүләттән ел саен акчалата ярдәм оештыра. Патша игътибарын тойган җирле хакимият тә төзелешнең зур сәяси вакыйга икәнен аңлап эш итә. 1823 елны мемориалны ачуны үз исеме көненә – 30 августка билгеләтеп, император тагын бер кат игътибар күрсәтә.

Ә югарыда тасвирланган вакыйгаларның шаһитлары булган Казан төбәк тарихын өйрәнүчеләр, шул исәптән Н. Баженов та, бу һәйкәлне «Александр I һәйкәле» дип атап йөртә [Баженов, с. 109]. Казан түрәләре моның шулай икәнен яхшы аңлаган. XX гасыр башында мемориал эченә кергән кешене Россиянең ике патшасы – Явыз Иван һәм Александр Павлович портретлары каршы алган [Никанор, с. 48].

Александр I ревизияләре

XIX гасыр башында губерналарда идарә системасын һәм хакимиятнең эшчәнлеген күзәтү, нигездә, төбәкләргә Сенат ревизиясе җибәрү юлы белән тормышка ашырыла. Ревизияләр төрлечә: «план» буенча яки шикаятьләр нигезендә оештырыла.

Шундый шикаятьләрнең берсе Казан каласын ил күләмендә җинаять кылуда гаепләнүчеләргә җәза куллану урыны итеп таныта. Үзен «мәгърифәтле монархия» төзүче дип дип игълан иткән Екатерина II, заманында яшерен Указ чыгарып, гаепләнүчеләргә карата җәза куллануны тыйган була, ә гади халыкка бу хакта хәбәр җиткерелми. Ул елларда еш кына шундый күренешне күзәтергә мөмкин була. Гаепләнүчене, психологик басым ясау максатында, җәза кораллары урнашкан бүлмәдәге станокка бәйләгәннәр, бик тырышып аның күз алдында җәзаларга әзерләү кыяфәте ясаганнар һәм сорау алганнар, ләкин җәзаламаганнар.

Казанда йортларга ут төртеп яндырулар еш кабатлану сәбәпле, хакимият шәһәрдә зур янгын чыгудан куркып яши. Ут төртүләргә каршы көрәшү, җинаятьчеләрне ачыклау максатында, шәһәрнең 3 нче полиция участогында шикләнеп кулга алынган кешеләргә карата җәза куллана башлыйлар. Бу чара уңай нәтиҗәләр бирә кебек: ут төртү очраклары бераз кими. Александр I тәхеткә утырган 1801 елны Казанда ут төртүдә шикләнгән Яковлев фамилияле мещанны, рәхимсез җәзалап, кулларын сындырып, гаебен таныталар. Судта мин гаепсез дип кабатласа да, мәхкәмә карары нигезендә камчы белән суктырганда, ул җан тәслим кыла. Сенат тикшерүе нәтиҗәсендә полиция өстеннән күзәтергә тиешле хәрби губернатор П.П. Пущин, шулай ук гражданлык губернаторы А.И. Муханов һәм тагын берничә түрә эшләреннән алына, җәзалауда катнашкан кешеләр Себергә хәрби хезмәткә озатыла [ПСЗ-1, № 20022]. «Казан инциденты» Россия империясендә га-

епләнүчеләргә карата җәза куллануны тыю турында императорның 1801 ел 27 сентябрь Указы чыгуга сәбәп була [Бикташева, с. 246–257; ПСЗ-1. Т. 26. № 20022].

Шул ук елны Казан тагын бер вакыйга белән шаулый. Үзәк хакимияткә, губерна һәм өяз администрациясен, алпавытларны һ.б. гаепләп, күпсанлы шикаятьләр ява башлый. Бераздан моның сәбәпләре дә ачыклана. Павел I, күрше Вятка губернасы чиновникларының канун бозулары турында 1799–1800 елларда уздырылган ревизия нәтиҗәләре белән танышкач, кызып китеп, губерна идарәсенең һәм губерна палаталарының (берсеннән кала) барлык түрәләрен эштән куа [ПСЗ-1, № 22076]. Эшсез калганнар Казанга күченеп, сораган кешеләрнең язу-сызу гозерләрен үтәп көн күрә башлый. Хакимият органнарында эш йөртү үзенчәлекләрен белгән кичәге чиновниклар шикаять язуны конвейерга сала. Даими табыш чыганагы булдыру өчен, алар бәлагә тарган яки гаделсезлеккә дучар булган кешеләрне шикаять бирергә котырталар. Акчаң гына җитсен! Үзләрен нахакка кыерсытылган, рәнҗетелгән дип санаучы кешеләр дә аз булмаган, күрәсең.

Нәтиҗәдә, Казанда акча эшләү максатында кешеләрне шикаять язуга этәрү белән шөгыльләнүче ике дистә кешегә бу эшчәнлекләрен туктатырга туры килә. Россиядә исә шикаять бирүне тәртипкә салу турында Александр I нең 1806 ел 30 март Указы игълан ителә [Бикташева, с. 246–259]. «Казан шикаятьләренең» сәбәпләре ачыкланганнан соң, мондый язулар фәкать герблы кәгазьдә, текстны төзүченең һәм күчереп язучының фамилияләре күрсәтелгән очракта гына кабул ителә башлый; күрсәтелгән фактлар расланмаса, мөрәҗәгать итүчеләрне мәхкәмә җаваплылыгына тарту тәртибе кертелә.

Гомумән алганда, шикаятьләр нигезендә оештырылган ревизия тикшерүләре нәтиҗәсендә Казан губернаторлары Н.И. Кацарев (1802–1804), Ф.П. Гурьев (1814–1815), И.А. Толстой (1815–1820) (күренекле рус язучысы Л.Н. Толстойның бабасы), П.А. Нилов (1820–1822) урыннарыннан алына. Шулай итеп, Александр I идарә иткән елларда вазифаларын башкарганда вафат булган А.А. Аплечеев (1801–1802) һәм Б.А. Мансуровтан (1805–1814) кала Казан губернаторларының барысы да, Сенат тарафыннан җинаять эшләүдә гаепләнеп, кәнәфиләрен бушатырга мәҗбүр була [Бикташева, с. 229–230, 239].

Шунысы да бар: биредә хикмәт аларның хакимияттәге тәртипсезлекләргә күз йомуында яки вазифаларын вәкаләтләрен арттырып үтәүдә яки ришвәт алуда гына булмый. Император билгеләгән һәр губернатор төбәк элиталары тарафыннан «варяг» дип кабул ителә. Алар, гадәттә, губерна дворян корпорациясе җитәкчесе белән, еш кына губерна прокуроры белән уртак тел табып, килешеп эшли алмыйлар. Өязләрдә хакимият дворяннар кулында була.

Бу каршылык И.А. Толстойдан соң губернатор итеп билгеләнгән П.А. Нилов вакытында иң югары ноктасына җитә. Губернада

«хакимият параличы» күзәтелә. Губернатор эшләренә губерна дворяннары җитәкчесе аяк чала – «ике хакимият» тамыр җәя. Ике як та, бер-берсен гаепләп, башкалага шикаятьләр юллый, яклау һәм ярдәм сорый. Бу хәлдән чыгу һәм тәртип урнаштыру өчен, Александр I Казанга (чыгарма рәвешендә) генерал-губернатор билгеләргә мәҗбүр була. Бу вазифаны 1822–1823 елларда сенатор В.Е. Самойлов башкара. 1823 елны мәхкәмә җаваплылыгына тартылган Нилов урынына вице-губернатор А.Я. Жмакин (1823–1826) билгеләнә [Бикташева, с. 338–374].

Император университеты

1798 елны Казанда вакытта Павел I шәһәр гимназиясе карамагына Воскресенский урамында төзелә торган иркен һәм зур губернатор йортын биргән була. 1804 елда Александр I Казанда университет ачу турында Указга кул куйгач, яңа югары уку йорты нәкъ менә шушы бинага урнашкан гимназия белән янәшә формалаша башлый [Загоскин, с. 304–317].

Ул вакытта илдә өченче булып ачылган Казан университеты Россиянең Азия өлешендә беренче югары уку йорты санала. Бу чыннан да шулай. Чөнки XIX гасыр башында Европа белән Азия арасында географик чик Идел елгасы ярлары буенча үткән. Иделнең сул як, көнчыгыш ярында урнашкан Казан каласы илнең Азия өлеше дип саналган.

Галимнәр университет тарихын берничә этапка бүлеп өйрәнә. 1804–1814 еллар – уку йортының формалашу вакыты. Студентлар саны биш дистәдән артмый, укырга кергәннәрнең әзерлек дәрәҗәләре түбән, кабул итәргә студентлар табып булмый: чөнки дворяннар яңа ук йортына шикләнеп карый, мөмкинлеге булганнары улларын башкала яки чит ил университетларына җибәрә. Ата-аналарны укытуның бушка булуы кызыктыра, ләкин университетны тәмамлагач, 6 ел гимназиядә яки училищеда мәҗбүри эшләргә кирәклек шикләндерә.

1814 елның 5 июлендә университетның рәсми ачылышыннан соң гына биредә деканатлар оеша.

Казан университетында беренче тикшерүне 1808 елның сентябрендә сенатор М.И. Донауров, 1809 елның декабрендә сенатор П.А. Обрезков, 1811 елның августында сенатор П.Я. Аршевневский уздыра [Вишленкова, с. 96–97, 188].

1819 елгы тикшерү университеттагы уку-укыту һәм финанс-хуҗалык өлкәсендәге җитешсезлекләрнең сәбәпләрен һәм биредә Пруссиядәге студентлар чуалышлары йогынтысында туган иҗтимагый хәлне ачыклау өчен уздырыла. Тикшерүче М.Л. Магницкийга попечитель, ягъни теләсә кайсы документ белән танышу хокукы бирелә. Инспектор зур хезмәт куеп, тәфсилләп дүрт томлык (5 мең бит) яхшы хисап яза. Аның чыгышын Александр I дә тыңлый. Хисапта тискәре бәяләр өстенлек итсә дә, император үзе ачкан университетны саклау һәм ныгыту чарасына керешә. 1819 елның 8 июнендә

М.Л. Магницкий кабат Казан уку-укыту округы попечителе итеп, инспектор сыйфатында, ачыкланган кимчелекләрне төзәтергә җибәрелә.

М.Л. Магницкий үзе дәресләрен тыңлаган һәм йомшак хәзерлекле дип тапкан укытучыларны эштән азат итә, укытуга гыйлемле яшь белгечләрне тартырга тырыша, финанс һәм хуҗалык эшләрен тәртипкә сала, дин сабагын укытуга игътибарны арттыра. Ул барлык укытучылар һәм студентлар өстеннән контроль урнаштырырга омтыла, моның өчен ай саен университет ректорына бер инструкция әзерләп җибәрә. Үзе күбрәк Петербургта яши. Профессор Е.А. Вишленкова фикеренчә, М.Л. Магницкий Казанда укыту системасы православие дине әхлагына нигезләнгән, әмма бер үк вакытта фәнне һәм дини тәрбияне берләштерүче рус милли университеты моделе төзергә омтылган [Вишленкова, с. 98–121].

1825 елның беренче яртысында узган ревизия нәтиҗәсендә М.Л. Магницкий эштәге җитешсезлекләре өчен мәхкәмә җаваплылыгына тартыла һәм Ревельгә сөргенгә озатыла.

Шулай итеп, Александр I идарә иткән еллар университетның формалашу вакыты булып, тарихта үз урынын ала. Бу чор аның XIX гасырның икенче чирегендә башланган үсеш чорына нигез була.

Гомумән, һәр рус императорының Казан губернасы белән үз мөнәсәбәте барлыкка килә. Ул сәяхәтләр вакытында олы кунак буларак рәсми чараларда катнашу, саубуллашканда җирле проблемаларны хәл итүгә матди яки административ ярдәм күрсәтү, губернаторлар һәм башка җитәкчеләр билгеләп идарә органнарын формалаштыру, ревизияләр үткәреп, гаепләләрне мәхкәмә җаваплылыгына тарту һ.б. бик күп күренешләрдә чагылыш таба. Алар арасында Александр I исеме исә Казанда университет ачылу һәм 1552 елда Казанга һөҗүм вакытында һәлак булган рус сугышчыларына һәйкәл куелу белән дә тарихка кереп кала.

Әдәбият

Баженов Н. Казанская история: в 3 ч. Ч. 2. Казань: Тип. ун-та, 1847. С. 1–150.

Бикташева А.В. Антропология власти: казанские губернаторы первой половины XIX века. М.: Новый хронограф, 2012. 480 с.

Вишленкова Е.А. Казанский университет Александровской эпохи: альбом из нескольких портретов. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2003. 240 с.

Загидуллин И.К. Празднование в России покорения Казани во второй половине XVI – начале XX в. // Казанское ханство: актуальные проблемы исследования. Материалы научного семинара «Казанское ханство: актуальные проблемы исследования». Казань, 5 февраля 2002 г. / редколлегия: С.Х. Алишев (науч. редактор), И.К. Загидуллин (отв. ред.), Н.С. Хамитбаева. Казань: Фэн, 2002. С. 4–71.

Загоскин Н.П. Спутник по Казани. Иллюстрированный указатель достопримечательностей и справочная книжка города. Казань, 2005. С. 7–836.

Никанор, архиепископ (Каменский). Казанский сборник. Казань: Типолитогр. ун-та, 1909. 888 с.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. Т. 26. № 20022.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. Т. 26. № 22076.

Свердлова Д.М. «Жители казанские...» // История Казани в документах и материалах. XIX в. Кн. 2. Население, конфессии, благотворительность / авт.-сост.: И.К. Загидуллин, Н.С. Хамитбаева, Л.М. Свердлова, Л.Ф. Байбулатова, Х.З. Багаутдинова; науч. ред. И.К. Загидуллин; отв. ред. Н.С. Хамитбаева. Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. С. 13–18.

Фәхреддин Ризаэддин. Асар. 1 том / төзүчеләр: Раиф Мәрданов, Рамил Миңнуллин; русча текст: Сөләйман Рахимов; фәнни мөхәррир Миркасыйм Усманов. Казан: Рухият, 2006. 360 б.

***Заһидуллин Илдус Котдус улы**,*
тарих фәннәре докторы, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге
Тарих институтының яңа чор тарихы бүлеге мөдире